

XX. Yüzyıl Başlarında Azerbaycan'a Yönelik Ermeni İddiaları ve Yapılan Katliamlar (Rus Belgeleri Işığında)

İsmayil HACIYEV¹

Öz

Makalede Ermenilerin kökeni, Güney Kafkasya'ya, özellikle Azerbaycan'a göç ettirilmeleri, Çarlık Rusya'nın Ermenilere verdiği her türlü destek tarihi belgeler ışığında ortaya konulmuştur. Ermenilerin Nahçıvan'a göç ettirilmeleri ve bundan sonra onların Nahçıvan'a yönelik toprak iddiaları araştırılmıştır. "Büyük Ermenistan" düşüncesi ile yaşayan Ermeniler Nahçıvan'ı kendi toprakları olarak görmekte ve bu yönde her türlü araçlara – katliamlara ve cinayetlere baş vurmuşlardır. Makalede Ermenilerin XX. yüzyıl boyu Nahçıvan ahalisine yönelik gerçekleştirdikleri katliamlar belgeler ışığında ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Nahçıvan, Ermeniler, Toprak İddiaları, Göç, Soykırım

Armenian Claims Against Azerbaijan and Massacres at the Beginning of the XX Century

Abstract

In the article Armenians' origin, their moving to South Caucasus, also to Azerbaijan territories, tsar Russia's supporting them on this field are investigated on the basis of the historical sources, documents and archives materials. In the article it is investigated that Armenian has been moved to Nakhchivan then their claims began to Nakhchivan territories. Armenians are living with the idea of "Great Armenia" they see Nakhchivan as their lands and for their aim they began slaughters and genocides against Azerbaijanis. In the article armenians slaughter and genocide policy against Nakhchivan people along the XX century has been investigated by the historical documents.

Key Words: Azerbaijan, Nakhchivan, Armenian, Territory Claims, Moving, Genocide

Makale Bilgileri / Article Info

Alındığı Tarih / Received 07.05.2017

Kabul tarihi / Accepted 28.11.2017

¹ Ord. Prof. Dr., Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Nahçıvan Şubesi Başkanı, ismayil_haciyev@yahoo.com

Giriş

Azerbaycan halkı tarih boyu Ermenilerden ağır darbeler almış, fakat bu hareketlere bazı durumlarda gereken cevabı verememiştir. Kuşkusuz burada diğer faktörlerin de etkisi olduğunu vurgulamak gerekir. Öncelikle Ermenilerin faaliyetlerini ve iddialarını yeterince idrak edememiş, aynı zamanda unutkanlığımız da buna müsaade etmiştir. Dünyanın bir takım ilgili devletleri Ermeni Meselesi'nden faydalanmış, onları kendi çıkarlarına uygun yönlendirmiş, milliyetçi grupları körüklemiş ve onlara destek vermiştir. Büyük devletlerin himayesi altında faaliyet gösteren komiteciler “Büyük Ermenistan” kurmak için her türlü araçlara baş vurmuş, işkence yöntemlerinden çekinmemişlerdir. Gerçekten “Büyük Ermenistan” mevcut olmuş mu? Bu tür iddiaların bilimsel bir yanıtı var mıdır? Bu sorulara cevap verebilmek için Ermeni Devleti ile ilgili bazı meselelere açıklık getirmek gerekir. Çok kısa bir dönemde mevcudiyetini koruyan Ermeni Devleti Romalılar tarafından işgal edilmiş ve bu devletin varlığına son verilmiştir. Ermenilerin yaşadığı topraklar ve onların kökeni konusunda çok karışık ve karanlık fikirler mevcuttur. Ermeniler kendilerini Ermeni değil, Hay olarak isimlendirirler (Cafersoylu, 2008).

Heredot'a göre, Balkanlarda yaşayan Frikyalılar İskitlerin baskıları altında Küçük Asya'ya, Hititler ülkesine göç ettiler (Дьяконов, 1968: 200).

Gürcü bilim adamı G. Melikişvili Hayas eyaletinden şöyle bahsetmektedir: “Henüz anlaşılamayan Hay bileşimi ve “as” eki Türkiye'nin Anadolu bölgesinde yaşayan Hint-Avrupa kökenli Luvi dilindedir ve Armenlerle hiçbir ilgisi yoktur” (Меликишвили, 1960: 292).

Ermeni tarihçisi G. Kapansyan bu konuda yazıyor: “Arim denilen Hint-Avrupa kavmi Balkanlardan Küçük Asya'nın Hititler ülkesine yerleştiler, sonra M.Ö. VII-VI. yüzyıllarda Ermen yaylasına göç ederek Armen olarak isimlendirildiler” (Капанцян, 1947: 44).

Frikyalıların bir kolunun güya “Arim” olarak isimlendirilmesinin ve “Ermeni” kelimesinin aynı “Arim” kelimesinden oluşması fikrini Rus bilim adamı Prof. Dr. İ. Dyakonov kabul etmemektedir (Дьяконов, 1968: 226). Anlaşıldığı üzere, Haylar gelmeden önce Armen yaylası vardı. “Hay” eyaleti ise Ermenilerin şimdiki topraklarından oldukça uzakta, Batı Fırat'ın yukarı akarlarındaydı.

Deyakonov günümüzde dünya literatüründe ismi geçen “Ermeni” adının köken olarak kendini “Hay” diye isimlendirilen topluluğa özgü bir ulus ismi olmadığını da belirtmiştir (Дьяконов, 1968: 235). Eskiden “Armina” ve “Arminia” adları hem Arme eyaletinin, hem de eyalette yaşayan toplulukların adlarını ifade etmekteydi. Armi kökeninin Haylarla hiçbir ilgisi bulunmamaktadır ve bu düşünce Ermeni tarihçilerinin iddiasıdır.

Arminlerin yaşadığı Arminiya ülkesinin adına ilk kez İran şahı I Darius'un yazıtlarında rastlanır ki, bunun da günümüz Ermenileriyle hiçbir ilgisi yoktur (Horaneski, 1988: 147). Hayların ataları Balkanlardan kovulduktan sonra Mezopotamya'ya gelmiş ve az sonra o dönemde yıkıma uğramış Urartu devletinin topraklarında ortaya çıkmıştır. M.Ö. VII. yüzyıldan başlayarak yerli halkların ve buraya gelen yeni etnik grupların karışması sonucu M.Ö. III. yüzyılda "Hay" ismiyle yeni toplum oluşmaya başlamıştır (Ağasioğlu, 2000: 147). Fakat Rumlar onlara buldukları Arminiya coğrafi bölgesine uygun bir isim verdiler: **Ermeniler**.

İ.Dyakonov bu konuda yazıyor: "*Haylar asla kendilerini "Ermeni" olarak isimlendirmezler. Çünkü "Ermeni" ismi "Hay"lara bir kısmı Armini'de, daha sonra Ermeniy'e'de yaşadıklarından dolayı dışarıdan verilmiş genel bir isimlendirmedir*" (Дьяконов, 1968: 236).

Buradan "Armin" adının "Armeniya" şeklini aldığı anlaşılmaktadır ve diğer dillerde "Hay" adlananlar için etnik isme dönüşmüştür (Budagov ve Geybullayev, 1998: 21).

1. Ermenilerin Azerbaycan'a Göç Ettirilmeleri

Ermeni devleti IV. yüzyılda tarih sahnesinden silinmiş, 387 yılında Ermenistan İran ve Bizans arasında paylaştırılmıştır. 428 yılında ise İran Ermeni krallığının varlığına son vermiş (Köçerli, 1998: 262), XI-XIV. yüzyıllarda ise Osmanlı topraklarında Kilikya Ermeni krallığı mevcut olmuştur. Amerikalı bilim adamı Samuel Weems "Ermenistan – Terörist Hıristiyan Ülkenin Gizlinleri" ismiyle Azerbaycan Türkçesine çevrilen kitabında bağımsız Ermenistan diye devletin hiçbir zaman var olmadığını belirtmektedir (Weems, 2004: 28). Ermenistan M.S. IV. yüzyıla kadar Roma tarafından yönetilmiş, I-IV. yüzyıllarda defalarca Roma, İran ve Bizans arasında paylaştırılmış ve Ermeni kralları tarafından değil, Romalılar tarafından yönetilmiştir. Sonraki dönemlerde, 1918 yılına kadar Ermenistan diğer devletlerin – İran, Roma, Osmanlı, Rus imparatorluklarının ya vasalı, ya da tam bağımlı olarak mevcudiyetini korumuştur (Mehdiyev, 2010: 27). Ermeniler zaman zaman Osmanlı İmparatorluğu'ndan, Akkoyunlu ve Safevi hükümdarlarından geniş imtiyazlar alarak üst kademeleri ele geçirdiler. Ermeniler XV. yüzyılın ortalarına değin Güney Kafkasya'da neredeyse oturmuyorlardı. 1441 yılında Karakoyunlu Devleti'nin hükümdarı Cihan Şah Ermeni katalikosluğunun merkezini nüfusu tamamen Azerbaycan Türklerinden oluşan Erivan yakınlarındaki eski Arnavut manastırlarından Eçmiazin'e naklettirdi (İrevan Hanlığı, 2009: 18-19). XVI. yüzyılın başlarında Ermeniler yağma için bu bölgelere akın etmeye başladılar. Ermenilerin Erivan eyaletine gelmelerinden bahseden Erivan kalesinin beyi ve Batı Azerbaycan beylerbeyi Revan Han'ın Şah İsmail'e yazdığı bir mektup söylenenleri tam olarak doğrulamaktadır:

"...Son dönemlerde elde ettiğim bilgilere göre nüfusun bir kısmı, yani Beynennehrey'n'den Van gölü kıyılarına, oradan da beşer beşer, onar onar Kaf'a,

bizim topraklara gelen Ermeniler... hayatlarını yağmacılık, küçük ticaret, inşaat ve marangozluk üzerine kurarak kendi halinde bir hayat sürüp feragat oturmak yerine, bana bağlı topraklarda yerleşik hayat iddialarına kapılmışlardır. Şimdi Akkilse (Üçmüezzin – Eçmiazin – İ.H.) köyünde oturan Ermenilerin katalikosu II Grigori zünmarına özgü olmayan faaliyetleriyle ve bozgunculuk hareketleriyle yönetimimizi müşküllere maruz bıraktı. Katalikos Ermeni dini merkezinin vakıf sermayesi hesabına kendi soydaşlarının Türk köyleri etrafında iki-üç aile olmak üzere yerleşimlerini finanse ediyor, onlara ufacık kiliseler yaptırıyor, böylece bu topluluğun Kaf'ta eski mevcudiyeti ile ilgili birtakım düşünceler oluşturuyor ki, bunlar gelecek kuşaklarımıza başağrısı verebilecek komplikasyonlar ortaya çıkmasına zemin oluşturabilir. Şimdi anılan bölgede tüm köylerimizde içinde üç yabancı olan aile ışığı yanmaktadır. İsmetsizlik ahlakına bürünmüş Hay kızları ve gelinleri Türk delikanlılarına yelteniyor, Oğuzlarla evlenmelerine, başka bir deyişle, mülkümüze, malımıza ortak çıkmaya çalışıyor, politikada sakın tecavüz denilen cinayetler işliyorlar. Şahum, karışık evliliklerin artması beni korkutuyor. Bana yetki verin, sadece on beş binlik göçmeni mevsimlik işçiler olarak bölüm bölüm Vatandan dışarı çıkarayım. Senin kulun Revan Han” (Nahçıvan, 2006: 38).

XVI-XVII yüzyıllarda Safevi-Osmanlı savaşları Ermenilerin pozisyonlarının artmasına katkıda bulundu. I Şah Abbas döneminde ise onlara bazı tavizler verildi. Durumdan yararlanarak Ermeniler Azerbaycan topraklarında devlet kurmak hevesine düştüler. Bu doğrultuda onlara I. Petro, I Yekaterina ve II Yekaterina yardım ettiler. Fakat çeşitli nedenlerden Azerbaycan topraklarında “Ermeni devleti”nin kurulması mümkün olmadı. XIX. yüzyıl başlarında Rus-İran ve Rus-Osmanlı savaşları sonucu Güney Kafkasya'ya, aynı zamanda Azerbaycan topraklarına Ermeniler göç ettirildi. Ermenilerin Azerbaycan topraklarına yerleştirilmesi meselesi henüz XVIII. yüzyılın başlarından itibaren Azerbaycan topraklarında kendine bağlı bir Ermeni devleti kurmak niyeti güden Rusya İmparatorluğu'nun önceden işgal planının bir parçasıydı (İrevan Hanlığı, 2009: 375). Azerbaycan toprakları Rusya İmparatorluğu tarafından ele geçirildikten sonra 1828 tarihli Türkmençay Antlaşması'nın XV ve 1829 tarihli Edirne Sözleşmesi'nin XIII. maddeleri gereğince İran ve Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Ermeniler toplu şekilde Azerbaycan topraklarına göç ettirildiler. Osmanlı ve İran sınır bölgelerinde Ermenilerin yerleştirilmesi Rusya'nın sömürge niyetlerinden kaynaklanıyordu (Gasımlı, 2010: 376-377). Kuzey Azerbaycan topraklarını işgal eden Rusya Ermenileri toplu şekilde “Rus tebaalığında olan topraklar” ismi altında Azerbaycan'ın eski Erivan, Nahçıvan, Karabağ hanlıklarının arazilerinde ve Gürcistan'ın Azerbaycan Türklerinin yaşadıkları topraklara yerleştirdi (İrevan Hanlığı, 2009: 376-377). Ermenilerin Kuzey Azerbaycan topraklarına göç ettirilmesi projesi henüz 1827 yılında A. S. Griboyedov'un başkanlığındaki Güney Kafkasya bölgesinin diplomatik kargüzarlığında hazırlanmıştı. Ermeni göçlerinin asıl organizatörü ve yöneticileri generallerden İ.F.Paskeviç, P.D.Sisianov, N.F.Rtişşev, diplomatlardan A.S.Griboyedov, Ermeni kökenli Albay G.Lazarev,

graf G.S.Golitsın, Ermeni piskoposu Nerses ve diğerleri olmuşlardır. 29 Şubat 1828'de general İ.Paskeviç Ermenilerin ağırlıklı olarak Nahçıvan ve Erivan eyaletlerine, kısmen Karabağ'a yerleştirilmeleri, daha çok Müslümanların yaşadığı köylerde iskan edilmeleri ve bu köylerin Ermenilere verilmesi konusunda talimatlar vermişti. Ermenileri yerleştirmek için devlet toprakları ayrılmış, müslümanlardan 2 milyon manatı aşkın özel topraklar da alınarak Ermenilere dağıtılmıştır. 1828-1830 yılları arasında Güney Kafkasya'ya Türkiye'den 84,6 bin, İran'dan 40 binden fazla Ermeni göç ettirildi (Утверждение Русского Владичества на Кавказе, 1908: 453).

Ermeni tarihçisi M.G.Nersisyan, adı geçen antlaşmalardan sonra Erivan ve Karabağ bölgesine İran ve Osmanlı İmparatorluğu'ndan Ermenilerin göçürülmesi gerçeğini doğrulamaktadır: "...XIX. yüzyılın 20'li yıllarının sonunda bu bölgelere 40.000'den çok, Türkiye'den ise 90.000 Ermeni göçürülmüştü..." (Nersisyan, 1956: 227).

Kemal Beydilli'ye göre Osmanlı topraklarından yeni Rus sınırları içerisine giren Ermenilerin sayısı 100 bin civarındadır (Beydilli, 1988: 407).

Resmi olarak göç eden 124 bin Ermeni ile birlikte, 10 binlerce Ermeni ailesi de yasal olmayan yollardan Güney Kafkasya'ya gelmiştir. N.Y.Şavrov 1911 yılında, Güney Kafkasya'da yaşayan 1,3 milyon Ermeni'nin 1 milyondan fazlasının yerli halk olmayıp, Rusya üst düzey makamları tarafından buraya göç ettirildiğini yazıyordu (Шавров, 1911: 63).

2. Ermenilerin Nahçıvan'a Göç Ettirilmeleri

Göç işini düzenleyenler Ermenileri Nahçıvan ve Erivan vilayetlerine gitmeye ikna etmek için gereken işlemlerin yapılması konusunda talepte bulunuyorlardı. Bu vilayetlerde Hıristiyan nüfusun mümkün olduğu kadar sayılarını artırmak gerekiyordu (Глинка, 1990: 103). İran Ermenileri Erivan ve Nahçıvan vilayetlerine göç etmek istiyorlardı. Güney Azerbaycan'ın Tebriz, Marağa, Hoy, Maku, Salmas ve diğer bölgelerden binlerce Ermeni Nahçıvan'a göç ettirildi (Вердиева, 1996: 106). Çarlık Rusya 1828 yılı Mart ayında Kuzey Azerbaycan'ın Erivan ve Nahçıvan hanlıklarına bağlı arazilerde Ermeni Vilayeti'ni oluşturdu. Bu, gelecekte "Ermeni devleti"nin kurulması yolunda ilk adımdı. "Ermeni vilayeti" Erivan, Nahçıvan eyaletleri ve Ordubad dairesinden oluşuyordu. Erivan eyaletine 15 ilçe (Kırkbulak, Zengibasarsar, Gernibasarsar, Vedibasarsar, Şerur, Sürmeli, Derekend-Parçeniş, Saadli, Talın, Seyidli-aksakallı, Serdarabat, Köprübasarsar, Abaran, Dereçiçek, Göyçə), Nahçıvan eyaletine 5 ilçe (Nahçıvan, Elinceçay, Mevazihatun, Hok, Dereleyez), Ordubad dairesine ise 5 ilçe (Ordubad, Dağı, Deste, Bilev, Çenneb) dahildi. Ermeni vilayetine 6949 Ermeni ailesinden oluşan 35560 kişi göç ettirilmişti. Bunun 23568'i Erivan eyaletine, 10652'i Nahçıvan eyaletine, 1340 kişi ise Ordubad dairesine yerleştirildi. Göç ettirilen Ermeniler Erivan eyaletinin 119 köyüne, Nahçıvan eyaletinin 61 köyüne, Ordubad bölgesinin 11 köyüne yerleştirildi. Nahçıvan şehrine

416 aile, Ebrakunis köyüne 36, Beneniyar'a 43, Kazancı'ya 22, Halilli'ye 24, Kültepe'ye 70, Nehrem'e 208, Cehri'yə 151, Ayrınç'a 31, Karababa'ya 24, Külüs'e 13, Nursu'ya 30, Şahbuz'a 20, Gecəzur'a 14, Mezre'ye 22 (Шопен, 1852: 635-636), Eylis'e 37, Aza, Dar, Dize ve Dırnis'a 182 aile yerleştirildi (Nahçıvan tarihinden sehifeler, 1996: 117). 20 Aliabat köyüne Hoy'dan 136 kişi, Şıhmahmut köyüne Hoy ve Salmas'tan 430 kişi, Karahanbeyli'ye Salmas'tan 440 kişi, Hacıvar köyüne Salmas'tan 102 kişi, (Azerbaycan tarihinde Nahçıvan, 1996: 96) Aşağı Uzunoba köyüne Hoy'dan 65 kişi, Badamlı köyüne Salmas'tan 101 kişi (Григорьев, 1883: 127), Kulubey-Dize köyüne Urmıye ve Salmas'tan 136 kişi, Kültepe köyüne Salmas'tan 220 kişi, Didivara Salmas'tan 15 kişi, Nazarabat köyüne Hoy ve Salmas'tan 138 Ermeni göç ettirildi. Rus işgaline kadar Nahçıvan eyaletinde 434 Ermeni ailesi yaşıyorduysa, sonradan göç ettirilene sonucunu Ermeni ailelerinin sayısı 2719'a ulaştı (Смирнов, 1999: 123). Göçmenlerden 2285 aile eyaletin Nahçıvan ilçesine, 266 aile ise Ordubad ilçesine yerleştirildi. Bu dönemde Nahçıvan'da ikamet eden Ermenileri ikiye ayırmak mümkündür:

1. Rus işgaline kadar bölgeye gelenler;
2. İşgal sırasında ve sonrasında gelenler.

1801 yılında Nahçıvan topraklarında 54,2 bin Azerbaycan Türkü, 7,4 bin Ermeni yaşamıştır. İşgal döneminde – 1826 yılında ise sırasıyla 64,2 ve 8,5 bin kişi vardı ki, bu da toplam nüfusun %81,7 ve %10,8'ni oluşturuyordu. Göç olayından sonra – 1832 yılında Azerbaycan Türklerinin sayısı azalarak 49,7 bin kişiye (%59,4) inmiş, Ermenilerin sayısı ise artarak 29,2 bin kişiye (%34,8) ulaşmıştır (Сафаров, 2009: 143). Genel olarak, yasal olmayan yollardan göç edenlerle birlikte Kuzey Azerbaycan'a gelmiş Ermeni göçmenlerin sayısı 200 bini aşmıştır (Paşayev, 2004: 136). Çarlık Rusya'nın bu politikası Nahçıvan'da itirazla karşılanmış, halkın büyük itirazına neden olmuştu. Nehrem halkı buna kesin itirazda bulunmuş ve köylerinde Ermenilere yer vermemişlerdir. Sonuçta onların Aras nehri kıyısındaki toprakları zorla ellerinden alınarak Ermenilere verilmiş, orada onlar Tezekend yerleşim yerini ele geçirerek buralara yerleşmişlerdir. Köyün üst tarafından yaklaşık 5 km. Nehrem'den uzakta yer alan Güznüt köyü de bu şekilde kurulmuştur. Aynı durum Kültepe, Beneniyar köylerinde de gerçekleşmiştir. Yararlı toprakların mültecilere verilmesi yerel Azerbaycanlı köylüleri tedirgin etti. Onlar kendi topraklarının bir kısmından mahrum bırakılmışlardı. Bu olayların şahidi olan Rus büyükelçisi A.S.Griboyedov yazıyordu: “Biz Ermenilerin göçürülmesiyle onların bu topraklara sahip olacaklarına ilişkin halkta oluşan korkuyu aradan kaldırmak için Müslümanlarla bazı müzakerelerde bulunduk” (Грибоедов, 1971: 341).

Aslında Çarlık Rusya Ermenileri Kuzey Azerbaycan topraklarına, aynı zamanda Nahçıvan bölgesine göç ettirmekle burada demografik durumu değiştirmek, kendisine dayanak oluşturmak amacını gütmüştür. Ermeniler ise “Büyük Ermenistan” düşüncesini gerçekleştirmek, öncelikle Ermeni devleti kurmak

arzusu ile toplu olarak bu bölgelere yerleşiyorlardı. Çarlık Rusya'nın göç politikası Ermenilerin sayısının artmasına neden olduysa da, Azerbaycan Türkleri sayı olarak üstünlüklerini korudular. Nahçıvan bölgesinde Ermenilerin artması demografik durumu değiştiremedi. Rusya ve sonraki dönemlerde Sovyet yönetimi kendi amaçlarına ulaşamadılar.

3. Ermenilerin Toprak İddiaları

Ermeniler Çarlık Rusya'nın yardımı ile Azerbaycan topraklarına yerleştikten sonra "Ermeni Devleti" kurmak için girişimlere başladılar ve Azerbaycan'a yönelik toprak iddiaları öne sürdüler. Güney Kafkasya'da Ararat Cumhuriyeti kurulduktan (1918) ve Erivan şehrinin birtakım nedenler yüzünden 99 yıl süreyle Ermenilere verilmesinden sonra onlar daha çok toprak istemeye başladılar. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti döneminde yüzölçümü 133,9 bin km² olan Azerbaycan topraklarının 16,6 bin km² toprakları tartışmalıydı (Azerbaycan tarihi, 2008: 461) Ermenistan Cumhuriyeti'nin yüzölçümü ise 9,5 bin km² idi.

Osmanlı Hükümeti'nin girişimleriyle İstanbul'da Güney Kafkasya Cumhuriyetleri içerisinde toprak sorunlarını bir sonuca bağlamak için konferansın yapılması kararlaştırıldı. Ermeniler İstanbul konferansına sundukları projede Erivan, Sürmeli, Nahçıvan, Ahalkalek, Üçmüezzin, Zangezür, Şuşa, Cevanşir, Cebaril ve Borçalı bölgelerine iddialar öne sürüyorlardı (Azerbaycan Halk Cumhuriyetinin Milli Siyaseti, 1998: 152-156). Erivan kuberniyasının Erivan, Sürmeli, Yeni Beyazıt ve Üçmüezzin bölgelerinde yaklaşık olarak 432 bini aşkın Azerbaycan Türkü yaşamaktaydı. Bu da eyalet nüfusunun %38-41'ni oluşturmaktaydı. Azerbaycan Türkleri Erivan ve Sürmeli bölgelerinin yarısından çoğunu, Üçmüezzin ve Yeni Beyazıt bölgeleri nüfusunun ise yaklaşık üçte birini oluşturuyordu. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti döneminde Ermenilerin Azerbaycan'a yönelik iddiaları içerisinde Dağlık Karabağ daha çok yer tutmaktaydı. Ermeniler daha çok bu bölgelere iskan edilmişlerdi. Tüm Karabağ'da 415 bin Azerbaycan Türkü, 170 bin Ermeni yaşamaktaydı (İkinci Respublika bilimsel-praktiki konferansın materyallari, 1998: 589).

Ermenilerin iddiada buldukları bölgelerden biri de Zangezür bölgesiydi. Bura, nüfusunun sayısı ve topraklarının yüzölçümüne göre Azerbaycan'ın en büyük bölgesiydi ve Gence kuberniyasına bağlıydı. Zangezür'da 123 bini aşkın Azerbaycanlı ve 99,2 bin Ermeni yaşamaktaydı (Hesenli, 2009: 116). Ermenilerin iddiada buldukları bölgelerden bir diğeri de Gence kuberniyasının Kazak ve Şerur-Dereleyez bölgesiydi. Kazak bölgesinin ova kısmında Azerbaycan Türkleri, dağlık bölgesinde ise az miktarda Ermeniler yaşıyorlardı. Şerur-Dereleyez bölgesinde nüfusun %72,3'ü Azerbaycanlılardan oluşuyordu (Hesenli, 2009: 366). Bu eyalette 90.250 kişilik nüfusun 59 binini Azerbaycanlı, 29 binini Ermeni, 2.500'ü ise diğer milletlerin temsilcileri oluşturuyordu (Hesenli, 2009: 367).

Ermenilerin daha çok iddiada bulunduğu bölgelerden biri de Nahçıvan idi. “Nahçıvan ve Şerursuz Ermenistan yaşayamaz” sloganından hareketle Ermeniler bu eski Azerbaycan toprağına sahip olabilmek için tüm araçlara başvuruyorlardı. ABD, İngiltere ve Rusya da Nahçıvan'ı Ermenistan'a vermek isteseler de yerli nüfusun inatlı direnişisi buna engel oldu. Burada eskiden Azerbaycan Türkleri yaşamaktaydılar, Ermeniler ise bu bölgeye XIX. yüzyılın 20'li yıllarında gelmişlerdi. Nahçıvan'da nüfusun %62,5'ni Azerbaycan Türkleri, %31-36'nı Ermeniler oluşturuyordu. Aslında nüfusun bu oranı Rusya Kafkaslara nüfuz ettikten ve komşu devletlerden Ermenilerin Erivan ve Nahçıvan vilayetlerine iskanından sonra oluşmuştu. Büyük stratejik öneme sahip olan Nahçıvan diyarının ele geçirilmesi Taşnakların “Büyük Ermenistan” kurmak için yaptıkları planda önemli bir yer tutuyordu. Çünkü bu bölge büyük demiryolu kavşağı ve elverişli bir konuma sahipti. Buradan bir hat İran'ın Maku hanlığına, oradan da Türkiye'ye, diğer bir çizgi ise Tahran'a gidiyordu. Ermenilerle Türkler arasındaki tartışmalı bölgeler Güney Kafkasya'da Sovyet yönetiminin zaferinden sonra çözüldü. Zangezur bölgesi Ermenistan'a verildi. Kazak eyaletinin dağlık bölgesi – Dilican, Azerbaycan halkının iradesi dışında ondan koparıldı. Erivan ve Gökçe arazileri de Ermenistan'a ödün olarak verildi. Sovyet İmparatorluğunun ilk dönemlerinde Azerbaycan'ın 30 bin km² kadar alanı kapsayan toprakları parça parça koparılmıştır. 1929 Şubatında Nahçıvan'ın 10 köyü – 657 km² arazisi Kafkasya MİK'in kararı ile Ermenistan'a verildi. (ARDA)

Rusya Federasyonu'nun yardımıyla XX. yüzyılın 90'lı yıllarında 16 bin km² Azerbaycan toprakları işgal edildi. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti döneminde toplam 9,5 bin km² alana sahip olan Ermenistan günümüzde yaklaşık 46 bin km² lik Azerbaycan toprakları üzerinde kontrol kurmuştur.

4. Ermenilerin Nahçıvan'da Yaptıkları Katliamlar

Göç sonucu Nahçıvan'a yerleştirilen Ermeniler sonraki dönemlerde daha büyük arazilere sahip olmak hayaline kapıldılar. Bunun için çeşitli araçlara başvurarak Azerbaycanlılara karşı kanlı cinayetler işlediler. 1905 yılı Mayıs ayından başlayarak Nahçıvan'ın şehir ve köylerinde Ermeniler tarafından katliamlar yapıldı. Azerbaycan'ın ünlü yazarlarından M.S.Ordubadi “Kanlı seneler” (Ordubadi, 1991: 18), M.Nevvab ise “1905-1906 yıllarında Ermeni-Müslüman davası” (Nevvab, 1993) isimli kitaplarında Azerbaycanlılara, özellikle Nahçıvanlılara uygulanan katliamlar detaylı şekilde kaleme almışlardır. Her iki yazarın geldiği sonuca göre, Ermeniler yapılan tüm cinayetlerde Çarlık Rusyası'na ve bölgelere atanan Rus memurlarına güvenmişlerdi. Çoğu durumda ise Rus kazakları da Ermenilerle birlikte doğrudan kanlı katliamlara katılmışlardı. M.S.Ordubadi 1905 yılı Mayıs ayında yaşanan Nahçıvan olayları hakkında şöyle yazmaktadır: “O zamana kadar asla korkmayan Nahçıvan Müslümanları geceler Ermenilerin korkusundan dışarıya, gündüzleri ise uzakta bulunan mülklerine gidemiyorlardı. Nahçıvan'ın etrafı çepeçevre Ermeni köyleri ile kuşatılmış

olduğundan, Ermeniler 6 saat boyunca Erivan'dan istedikleri kadar askeri birlik getirmeye güçleri yettiğinden Müslümanlarla tatlı dille konuşmak istemiyorlardı” (Ordubadi, 1991: 18).

Ermeniler 1905 yılı 5 Mayıs'tan başlayarak Nahçıvan şehrinde, Cehri, Şıhmahmut, Tumbul, Kültepe, Aliabad köylerinde Azerbaycanlılara yönelik silah kullanarak birkaç kişiyi öldürdüler. Yaşanan olaylarla ilgili Erivan valisi Baranovski, Erivan şehir reisi glavası Ağamolov Nahçıvan'a geldiler. Katliamlara ara verilmediği için Tiflis'ten General Maksud Alihanov-Avanski de Nahçıvan'a gönderildiler. Ermenilerin amacı “Erivan'dan Nahçıvan'a kadar yol üzerinde yerleşen Müslüman köylerini tahrip ederek Erivan Ermenilerini Nahçıvan'da hazır bulunan askeri güçlerle birleştirmek gibi kötü hayalleri gerçekleştirmektir (Ordubadi, 1991: 19). 1905 yılı Mayıs ayında Ordubad kazasının Tivi köyünde Ermenilerle Azeriler arasında yaşanan çatışma ile ilgili buraya 500'e yakın asker ve subay gönderilmişti. Belgelerden bu askeri birliğin köydeki Müslümanlara karşı zor uygulamış olduğu, onları zorla yurtlarından ettikleri, insanları katlettikleri ve bu şekilde Ermenilere yardımda buldukları anlaşılmaktadır. Kazakların yardımından yararlanan Ermeniler 1905 yılı 26 Kasım'da Nahçıvan şehrindeki Müslüman pazarını tamamen yağmaladıktan sonra ateşe verip yaktılar. Yangın sonucu pazarda 85 dükkan, 75 depo ve s. yapılar yanarak küle döndü (Ordubadi, 1991: 22). Rus Kazakları Çeşmebasar köyünde de bir aileyi öldürdüler. M.S.Ordubadi bu konuda şöyle belirtmektedir: “Bugün kazaklar barış ve güvenliği sağlamak için Çeşmebasar köyüne giderken Hacı Nesir Nağı oğlunun evini yağmaladılar, buna engel olmaya çalışan Hacı'nın zavallı oğlunu öldürdüler. Musibete uğrayan Hacı, oğlunu kanlar içinde görünürken şaşırarak bir kurşun Kazaklara attı, bu sebepten onun ailesi bu insafsızlar tarafından katledildi” (Ordubadi, 1991: 21).

30 Kasım'da Cehri köyü Ermeniler tarafından yakıldı. İtkıran, Hanlıklar köylerinde de Ermeniler Rus askeri birlikleri ile birlikte ahaliye acımasızca davranarak köyleri yağmaladılar. Zangezür'dan Ordubad'a kaçmak isteyen 62 Azerbaycanlı kadın ve çocuk Taşnaklar tarafından Kafan geçidinde katledildi, diğer bir köyün 200'den fazla sakini de acımadan öldürüldü. 1905-1907 yıllarında olduğu gibi, Ermeniler Birinci Dünya Savaşı yıllarında da oluşan şartlardan yararlanarak çeşitli bölgelerde, aynı zamanda Nahçıvan kazasında da Azerbaycanlılara karşı soykırım politikasını sürdürmekle bölgeye ulaşabilmek amaçlarını gerçekleştirmeye çalıştılar. 1917 yılı Ocak ayından başlayarak bölgenin ayrı ayrı köylerinde Azerbaycan Türkleri Ermeniler tarafından katlediliyorlardı. 1918-1920 yıllarında Azerbaycan'ın eski toprağı ve onun sakinleri de diğer topraklar gibi, Ermeni Taşnaklarının hedefine dönüşmüştü. O yıllarda olayların bizzat tanığı, Nahçıvan Müslüman Ulusal Komitesi Sekreteri olan Mirza Bağır Aliyev'in günlük olarak yazdığı “Kanlı günlerimiz” isimli eserinde Ermenilerin yaptıkları soykırımı, şehirde ve Nahçıvan'ın çeşitli bölgelerindeki vahşetleri, Andranik Ozanyan'ın Nahçıvan'a saldırısı, nüfusun ona karşı inatlı mücadelesi ve meseleler açıklanmıştır (Aliyev,

1993: 142). Andranik Ozanyan kendi birliğindeki Taşnaklarla 1918 yılı Haziran ayının 14'de Aras nehrini geçerek Nahçıvan topraklarına girdi ve sadece Culfa ilçesinin büyük yerleşim birimlerinden olan Yaycı köyünde katliamlar yaptı (Aliyev, 1993: 55). Mirza Bağır Aliyev, "Kanlı günlerimiz" adlı eserinde belirttiği gibi, "Ermeniler Yaycı köyünü bir gün içinde yakıp küle çevirdiler. Onlar köyde önlere çıkan bütün insanları atlarının ayakları altına atarak ezdiler ve kılıçtan geçirdiler. Korkunç feryatlar köyün sokak ve meydanlarını sarmıştı. Kaçıp canlarını kurtarmak isteyen çaresiz insanlar her taraftan Ermeni ateşine hedef oluyordu. Sokaklarda insan kanından su birikimi oluşmuştu. Yol boyu kesilmiş başlar, ayaklar, kollar vardı. Düşünün ki, önümüzde gürültülü seslerle akan Aras nehri, arkada ise daha korkunç, insanlık yüzünü tamamen kaybetmiş Ermeni adlı yurtıcı sürüsü. Çaresiz insanlar düşman eline geçmemek için kendilerini coşkun dalgaların koynuna atıyor, çoğunluğu, özellikle kadınlar, çocuklar ve sakatlar yüzemediklerinden boğuluyorlardı..." (Aliyev, 1993: 55-56).

Ermeniler Yaycı'nın 2500 kişiden fazla insanını katlettiler. Andranik'e bağlı silahlı güçler Gilançay ve Elinceçay civarındaki köylerde de katliamlar yaptılar. A.Ozanyan'ın, Ngde'nin, Dro'nun, Gibbon'un, Doluhanov'un ve diğerlerinin önderliği altındaki Ermeni çeteleri Nahçıvan, Şerur-Dereleyez ve Ordubad kazalarında 50'den fazla Müslüman köylerini tahrip, insanlarına zulmettiler.

XX yüzyıl başlarında Ermeniler tarafından yapılmış katliamlara ilişkin bilgiler Türk bilim adamlarından Recep Karacakayanın (Karacakaya, 2002), İbrahim Ethem Atnurun (Atnur, 2001) eserlerinde, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü tarafından yayınlanan "Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslarda ve Anadolu'da Ermeni Mezâlimi" isimli kitapta, Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet Arşivlerinde detaylı olarak belgelenmektedir.

Osmanlı devleti 1918 yılı 4 Haziran'da Batum'da Güney Kafkasya'nın üç cumhuriyeti ile anlaşma yaptı. Azerbaycan ile imzalanmış sözleşmenin 4. maddesinde ülkede asayişin ve güvenliğinin sağlanmasına gerek duyulursa, Osmanlı İmparatorluğu'nun Azerbaycan hükümetine silahlı güç yoluyla yardım göstermeyi taahhüt ettiği belirtilmekteydi. Batum sözleşmesinin şartlarını ve buna binaen Azerbaycan Halk Cumhuriyeti yöneticilerinin Türkiye'ye başvurusu, hem de Ermenilerin Nahçıvan bölgesindeki yaptıkları hareketler Osmanlı devletini kesin önlemler almaya sevk etti. Caferkulu Han Nahçıvanski'nin ve Kerim Han İrevanlı'nın ricaları üzerine Türk ordusu Nahçıvan'a geldi ve kardeşlik görevini yapmış oldu. I Kafkas Kolordusu komutanı Kazım Karabekir Paşa 7 Ağustos'ta Nahçıvan'da kendi karargahını kurdu. Böylece Andranik'in önderliği altındaki 8 bin kişilik Ermeni ordusunun Nahçıvan'a saldırısı engellendi. Andranik Nahçıvan'a saldırmaya cesaret edemedi ve yol üzerindeki köylerde katliamlar yaparak Sirab yoluyla Nahçıvan topraklarını terk etti. Fakat Nahçıvan halkının huzuru birkaç ay sürdü. Türkiye Birinci Dünya Savaşı sonunda İtilaf devletleri ile imzaladığı Mondros sözleşmesinin XI. maddesi gereğince birtakım yerlerden, aynı zamanda

Azerbaycan'dan da kendi ordusunu çıkarmak zorunda kaldı. Kazım Karabekir Paşa'nın komutasındaki Türk ordusu 1 Kasım'da Nahçıvan'ı terk etti (Kırzioğlu, 1991: 19). Bu olayın Nahçıvan üzerinde nasıl bir etki yaptığını Nahçıvan Milli Komitesi Başkanı Caferkulu Han şöyle belirtmekteydi: *“Türkler gittiler, Müslüman köy ve kasabaların tahrip edilmesi, hiçbir suçu olmayan Azerbaycanlı kadın ve çocukların dövülmesi ve katledilmesinin kanlı sayfaları yeniden başladı. Yine de Erivan kuberniyasında Ermeniler tarafından acımasızca ölüme mahkum edilmiş on binlerce Müslüman'ın çığlıkları semaya yükseldi”* (Azerbaycan Respublikası Prezidentinin İşler İdaresinin Siyasi Senetler Arşivi – ARPIİSSA).

1918 yılı Kasım ayında oluşturulan Aras-Türk Cumhuriyeti ve onun özel savunma birlikleri Nahçıvan'ı Ermeni baskınlarından korumaktaydı. Fakat 1919 yılı Ocak ayında İngilizlere güvenen Ermeniler bölgeye baskınlar yapıyor, Azerbaycan Türklerini katlediyorlardı. Ermenistan'ın Nahçıvan topraklarına saldırmak için yaptıkları girişimler 1919 yılı yazında daha da güçlendi. İngilizlerin yardımıyla onlar 20 Mayıs'ta “Ermeni yönetimi”ni oluştursalar da 25 Temmuz'da Nahçıvan bölgesinin nüfusu Ermenileri ezerek bölgeden kovdular. Amerikalıların “tarafsız bölge” oyunu da Ermenilerin yararınaydı ve bunu yerli halk bildiğinden müsaade etmedi (ARPIİSSA). Nahçıvan nüfusunun “tüm dünyanın ve tüm küresel güçlerin özgür yaşam, ulusların kendi kaderini tayin etme hakkı hakkında bağdırlıkları bir dönemde Azerbaycanlılar bizden hiçbir yönden üstün olmayan, aksine birçok durumda bizden geri kalan Ermenilerin kulu olamazlar” düşüncesine varmaları gerçeği ve nedenleri kendi ifadesini bulmuştur. Kaynakların verdiği bilgilere göre, 1918-1921 yılları arasında Nahçıvan bölgesinde 73.727 kişi Ermeniler tarafından katledilmişlerdir (Hacıyev, 2001: 42, Caferov, 2009: 29). Fakat yapılan bu katliamlar bile Nahçıvan'ın Ermenistan'a birleştirilmesini gerçekleştirmedi. 1921 tarihli Moskova Antlaşması ile Nahçıvan'a Azerbaycan'ın bünyesinde özerklik statüsü verildi. Kars Antlaşması cumhuriyetler arasındaki toprak meselelerini kesinleştirdi ve Ermenistan da bu anlaşmaya imza attı. Fakat sadece verdikleri söze, hatta kendi imzalarına da saygıda bulunmayan Ermeniler Sovyetler Birliği döneminde de Nahçıvan ile ilgili iddialarından vazgeçmemiş, XX. yüzyılın 90'lı yıllarında Nahçıvan'a baskınlar yapmış, trenlerin geçişine izin vermemiş, tüm irtibatı kesmiş, akabinde Nahçıvan abluka altına düşmüştür. Büyük önder Haydar Aliyev'in Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Yüksek Meclis Başkanı sıfatıyla zamanında yaptığı faaliyeti, komşu devletlerle oluşturduğu ilişkiler Nahçıvan'ı kurtarmıştır. Haydar Aliyev'in kurmuş olduğu politik düzen Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev tarafından başarıyla sürdürülmekte, Azerbaycan milli ordusunun lojistik imkanları artırılmaktadır.

Sonuç

Araştırılan kaynaklar Ermenilerin Güney Kafkasya'nın yerli halkı olmadığını, planlı ve sistematik olarak bu bölgelere göç ettirildiğini ispat etmektedir. Güney Kafkasya'nın işgalinde Çarlık Rusya'ya destek veren Ermeniler,

karşılığında devlet kurulması talebinde bulunmuşlar. Fakat her zaman kendi geopolitik çıkarlarını ön planda tutan Çarlık Rusya XIX. yüzyıl başlarında İran (Türk Kacarlar) ve Osmanlılar üzerinde ekonomik, askeri ve siyasi avantajlar elde etmek için Ermenileri Güney Kafkasya'ya göç ettirdi. Fakat geopolitik rekabetler sonucu 1918-1920 yılları arasında İngilizler tarafından kurulan Taşnak Ermenistanı (Ararat Cumhuriyeti) 1920 yılında Bolşevik Rusya tarafından sovyetleştirildi. Hai-Tahd doktrinasını her zaman rehber edinen Ermeniler XX. yüzyıl başlarında – 1905-1907 yıllarında ve 1918-1920 yıllarında Azerbaycan'a yönelik toprak iddialarında bulunmuş ve amacına ulaşmak için soykırım politikası uygulamıştır. Bu politikasını gerçekleştirirken büyük güçlerin (ABD, İngiltere ve Rusya) yardımından yararlanmışır. 9,5 km² lik bir alana sahip olan Ararat Cumhuriyeti sonradan zamanla Azerbaycan topraklarından pay elde ederek arazisini 29,7 km² ye genişletmiştir.

Kaynakça

Ağasıoğlu, F. Azer Halkı, Bakü, 2000.

Aliyev, M. Kanlı Günlerimiz (1918-1920), Bakü, 1993.

Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslarda ve Anadolu'da Ermeni Mezâlimi (4 Cilt), T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara 1995.

Atnur, İbrahim Ethem, Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan (1918-1921), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2001.

Azerbaycan XXI. Esrin Astanasında. İkinci Respublika Elmi-Praktiki Konfransın Materialları, Bakü, 1998.

Azerbaycan Respublikası Devlet Arşivi (ARDA), f. 379, siy. 3, iş. 2035, v. 2

Azerbaycan Respublikası Prezidentinin İşler İdaresinin Siyasi Senetler Arşivi (ARPIİSSA), f. 277, siy. 2, iş. 57, v. 2.

Azerbaycan Tarihi. Yedi ciltte. V cilt (1900-1920-ci iller). Bakü, 2008.

Azerbaycan Tarihinde Nahçıvan. Bakü, 1996.

Вердиева, Х.Ю. Переселенческая Политика Российской Империи в Северном Азербайджане, Баку, 1996.

Beydilli, Kemal. "1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler", Türk Tarih Belgeleri Dergisi, 1988, c.XIII, sy. 17, s. 365-434.

Budagov Budag, Geybullayev Giyaseddin. Ermənistanda Azerbaycan Menşeli Toponimlərin İzahlı Lügati, Bakü, 1998.

Caferov, Fahreddin, Ermeni Vahşiliyi, Bakü, Nurlan, 2009.

- Cafersoylu, İ. “Haylar Ermeniler Deyil”, “Elm” gazetesi, 8 Nisan 2008.
- Ermeniler tarafından yapılan katliam belgeleri (1914-1919): 2 ciltte, I cilt, Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 2001, yayın no: 49, cilt: I, 742 s.
- Ermeniler tarafından yapılan katliam belgeleri (1914-1919): 2 ciltte, II cilt, Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 2001, yayın no: 50, cilt: II, 1345 s.
- Дьяконов, И.М. Предистория Армянского Народа, Москва, 1968.
- Gasımlı, Musa. “Ermenilerin Azerbaycan Torpaqlarında Yerleşdirilmesi ve Dağlık Karabağa Esassız İddiaları”, Karabağ: Bildiklerimiz ve Bilmediklerimiz, ed. Reha Yılmaz, Bakü: Kafkaz Üniversitesi Beynelhalk Münakaşaları Araştırma Merkezi, No: 002, 2010, s. 3-25.
- Глинка, С. Описание Переселения Армян Азербайджанских в Пределы России, Баку: «ЭЛМ», 1990.
- Грибоедов, А.С. Записки о Переселении Армян из Персии в Наши Области, Соч. в двух томах, т. II, Москва, 1971.
- Григорьев, В. Статистическое Описание Нахичеванской Провинции, СПб., 1833.
- Наси́ев, İsmail, “Ermenilerin Azerbaycanlılara Karşı Soykırım Siyaseti”, Nahçıvan dergisi, 2001, sayı: 5, s. 37-44.
- Наси́ев, İsmail, Rzayev Firudin. “Nahçıvana Ermeni İddiaları ve Ermenilerin Menşeyi Hakkında”, “Elm” gazetesi, 8 Nisan 2008.
- Hesenli, Cemil. Azerbaycan Halk Cümhuriyyetinin Harici Siyaseti (1918-1920), Bakü, 2009.
- Horaneski, Horaneski Tarihi, Bakü, 1988.
- İrevan Hanlığı, Rusya İşğalı və Ermenilerin Şimali Azerbaycan Torpaglarına Köçürülmesi, Bakü, 2009.
- Karabekir, Kazım. Erzincan ve Erzurum’un Kurtuluşu Sarıkamış, Kars ve Ötesi, yay. haz.. E. Konukçu, Erzurum Ticaret ve Sanayii Odası Yayını, Erzurum 1990.
- Karacakaya Rejep. A chronology the Armenian problem with a bibliography (1878-1923). Ankara: Republic of Turkey Prime Ministry general director of state archives directorate of Ottoman archives, 2002, publication no:57, 259 p.
- Капанцян, Г.А. Хайаса-Колыбель Армян. Этногенез Армян и Начальная История. Ереван, изд-во АН Армении, 1947.

- Kırzioğlu, Fahrettin. Kazım Karabekir. Ankara, 1991.
- Köçerli, Tofiq. Neqşi-Cahan Nahçıvan, Bakü, 1998.
- Mehdiyev, Ramiz. Gorus-2010: Absurd Teatrı Mövsümü, Bakü, 2010.
- Меликишвили, Г.А. Урартские Клинообразные Надписи, Москва, изд-во АНСССР, 1960.
- Mustafa, Nazim. AXС Dövründe Milli-Arazi Münaqişeleri ve Çaçınlig Problemi, Azerbaycan Halk Cümhuriyyetinin Milli Siyaseti, Bakü, 1998.
- Nahçıvan tarihinden sehifeler, Bakü, 1996.
- Nahçıvan: Tarihi Gerçeklik, Müasir Durum, İnkişaf Persektivleri. Bakü, 2006.
- Nevvab, Mir Möhsün, 1905-1906 Yıllarında Ermeni-Müslüman Davası, Bakü, Azereşr, 1993.
- Нерсисян М.Г. Из Истории Русско-Амянских Отношений. Книга I, Ереван, изд-во “Академия Наук Армянской ССР”, 1956.
- Ordubadi, M.S. Kanlı İller, 1905-1907-ci İllerde Kafkasyada Baş Veren Ermeni-Müselman Davasının Tarihi, Bakü, 1991.
- Paşayev, E.M. 1801-1830-cu İllerde Rusya, Türkiyə ve İran Müharibelerinde Azerbaycan Problemi. Doktorluk tezi, Bakü, 2004.
- Samuel, A.Weems, Ermenistan – Terrorcu Hıristiyan Ölkenin Gizlinleri, Bakü, 2004.
- Сафаров, Р. Изменение Этнического Составы Населения Иреванской губернии в XIX-XX веках, Баку, 2009.
- Смирнов, К.Н. Материалы по Истории и Этнографии Нахичеванского Края, Баку, 1999.
- Шавров, Н.Н. Новая Угроза Русскому Делу в Закавказье: Предстоящая Распродажа Мугани Иностранцам. СПб., 1911.
- Шавров, Н. Русская Колонизаци на Кавказе, Вопросы Колонизации, СПб., 1911, №8.
- Шопен, И.И. Исторический Памятник Состояния Армянской Области в Эпоху ее Присоединения к Российской Империи. СПб., 1852.
- Утверждение Русского Владичества на Кавказе, Тифлис, 1908, том: 4, часть: 2.